

एकोणीसाव्या शतकातील काही स्त्रिया

- रेखा घोलकर (हिल्सबरो, न्यू जर्सी)

अठराव्या शतकातील उंबरठ्याजवळ उभी राहिलेली जगातील स्त्री तिथेच थबकून राहिली. तिला पुढे जायचे कसे याची कल्पना नव्हती म्हणा, किंवा पुढे जायचे धैर्य होत नव्हते म्हणा, ती उंबरठ्यावर उभी राहिली; तिथूनच बाहेरच्या सुंदर क्षितिजाकडे पहात राहिली; आशा-आकांक्षा मनात ठेवून की कधीतरी मी बाहेर पडेन, खूप शिकेन आणि बाहेरच्या जगाकडे मदतीचा हात पुढे करीन? काही स्त्रिया पुढे झाल्या असतील. पण बऱ्याचशा स्त्रिया उंबरठ्याच्या आतच राहिल्या. एकोणीसावे शतक उजाडले आणि एक नवा किरण आला, नवे इंद्रधनुष्य निळ्या आकाशात आले, एक नवीन कल्पना घेऊन, एक नवीन ध्येय घेऊन! स्त्रीशिक्षणाचे पेव फुटले. स्त्रिया कमजोर नाहीत; त्याही तल्लख आहेत, त्यांनाही काहीतरी करून दाखवायचेय. अशा नाऱ्यांचा घोष सुरू झाला. कित्येक कार्यकर्ते या विषयावर भाषणे देऊन ही नवीन हाक लोकांपर्यंत पोचवण्याचे काम करीत होते. अंधारातून प्रकाशाकडे जाण्याचा मार्ग या स्त्रियांना सापडला होता.

आनंदीबाई जोशी (१८६५-१८८७): गोपाळराव जोशी त्यातलेच एक कार्यकर्ते होते. स्त्रीशिक्षण या एकाच विचाराने त्यांना पछाडले होते. नऊ वर्षांच्या आनंदीबरोबर त्यांनी विवाह केला त्यामागेही तेच ध्येय होते. आनंदीही बुध्दीने तल्लख होती. सुरुवात पाटीवर ग, म, भ, न गिरवण्यापासून केली आणि पुढे काही वर्षात ती उत्तम इंग्रजी लिहू लागली. यात तिचे पती गोपाळराव यांचा मोठा हातभार असला तरी तिच्या कुशाग्र बुध्दीमुळे ते साध्य झाले. कोणीतरी सांगावे लागते, की तू डॉक्टर व्हावेस. तसे मेरीने एलिझाबेथला सांगितले, एका अमेरिकन टीचर बाईने कृपाला सांगितले आणि गोपाळरावांनी आनंदीला सांगितले. आनंदी वयाच्या एकविसाव्या वर्षी डॉक्टर बनली. आजतागायत शंभर वर्षांनंतरही भारत तिचे गुणगान गात आहे. ती भारतातील पहिली डॉक्टर स्त्री असल्याने भारताची शान आहे.

एलिझाबेथ ब्लॅक्वेल (१८२१-१९१०): इंग्लंडसारख्या प्रगत देशांमध्ये बऱ्याचशा स्त्रिया काहीतरी शिकायच्या तयारीने घराबाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत तर त्यांचे पती त्यांना मॅटल पेशंट म्हणून हॉस्पिटलमध्ये टाकण्याच्या तयारीत असत. इतकी हास्यास्पद परिस्थिती आणि स्त्रीशिक्षणाविषयी लोकांमध्ये नापसंती होती. त्यावेळी सहा-सात भावंडांमध्ये वाढलेली ही लाजरीबुजरी मुलगी एवढी शिकेल व एक दिवस ती एवढी प्रसिध्द होईल असे कोणाला वाटले नव्हते.

*वडील सॅम्युअल ब्लॅक्वेल यांचा साखरेचा धंदा इंग्लंडमध्ये अजिबात चालेनासा झाला तेव्हा ब्रिस्टल, इंग्लंडमध्ये जन्मलेली लिझ (एलिझाबेथ) वयाच्या अकराव्या वर्षी तिच्या कुटुंबियांसह अमेरिकेत आली. आपली आजारी मैत्रीण मेरी हिला भेटायला गेली असताना तिच्या लक्षात आले, की स्त्रिया पुरुष डॉक्टरकडे जाण्यापेक्षा मरण पत्करीत आहेत. त्यावेळी बऱ्याच स्त्रिया शाळेतदेखील जात नसत. त्यामुळे या सुशिक्षित मुलीला मेरीने सरळच प्रश्न विचारला, की “तू डॉक्टर का होत नाहीस?” मृत शरीरे आणि रक्त पाहिले, की तिला उलटी येत असे. पण तिने मेरीला वचन दिले, की “मी प्रयत्न करीन.” पहिल्यांदा डॉ. अॅलनकडे शरीरशास्त्र हा विषय शिकून तिने शरीरशास्त्र विषयाची ओळख करून घेतली. नंतर तिने मेडिकल कॉलेजमध्ये अर्ज टाकले. एकोणतीस कॉलेजांनी तिला नाकारले, केवळ स्त्री म्हणून. पण ती दुःखी झाली नाही. डॉ. वोरिंगटन यांच्या शिफारशीने न्युयॉर्कच्या जिनेव्हा कॉलेजने तिला स्वीकारले, पण एका अटीवर. तिच्या वर्गातील पुरुष विद्यार्थ्यांनी तिला मते दिली पाहिजेत. मुलांना वाटले, मुलगी आहे म्हणून कॉलेज तिला प्रवेश नाकारणारच आहे, म्हणून त्यांनी “होय” म्हणून मत दिले. एकदा कॉलेजमध्ये गेल्यावर तिने मन लावून अभ्यास केला. तिला मृत शरीरे आणि रक्त यांची सवय झाली. पुढील आयुष्यातही तिने कष्ट करून हवे ते मिळवले आहे असे दिसते. कॉलेजात ही शांत व गंभीर मुलगी सर्वाना आवडली. परंतु तिला कॉलेजमध्ये सुरुवातीला ज्या भेदभावाला तोंड द्यावे लागले ते ती विसरली नाही. तिला प्रयोगशाळेत जायला बऱ्याच वेळा मनाई केली गेली. (मला वाटते, पुरुषांची मृत शरीरे असतील तेव्हा. परंतु याबाबत कोठेही उल्लेख आढळला नाही.) तिला बळजबरीने वर्गात लेक्चरला वेगळे बसवले गेले. आपल्या गोड वागणुसकीने तिने प्राध्यापक आणि इतरांची मने जिंकली. अशा रीतीने ज्यावेळी अमेरिकन स्त्रिया शाळेतदेखील जात नव्हत्या त्यावेळेस २३ जानेवारी १८४९ ला एलिझाबेथ डॉक्टर बनली. कॉलेजमध्ये पहिल्या क्रमांकाने पास झाली. अमेरिकेतील पहिली स्त्री डॉक्टर बनण्याचा मान तिला मिळाला. (मात्र पहिली डॉक्टर स्त्री जिने अमेरिकेत होमिओपॅथी-प्रॅक्टिस सुरू केली तिचे नाव हॅरीअट केसिया हंट आहे. वीस वर्षे प्रॅक्टिस केल्यावर तिला मेडिकल कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळाला.) पदवी मिळाल्यावर एलिझाबेथने बफेलो मेडिकल जर्नलमध्ये टायफॉईडवर प्रबंध लिहिला. पहिल्यांदाच एका स्त्रीने लिहिलेल्या ह्या प्रबंधाला फार मोठी प्रसिध्दी मिळाली. पुढील शिक्षणाकरिता एलिझाबेथ पॅरीसला गेली. तिथे तिने लहान मुले व स्त्रिया यांच्या विभागात नोकरी केली. ही नोकरी तिला एका अटीवर मिळाली, तिला विद्यार्थी डॉक्टर नव्हे तर मिडवाईफ म्हणून संबोधण्यात येईल. तिने ती अट मान्य केली; पण त्यामुळे तिला चांगला अनुभव मिळाला.

मात्र लहान मुलांना लस टोचण्याची पध्दत फार निर्दय होती असे तिला जाणवले. जिथे लस टोचायची तिथे चाकूने कातडीला भोक पाडले जाई. त्यामुळे इन्फेक्शन होत असे. काही मुले त्यात दगावत असत. रुग्णाच्या इन्फेक्शनमुळे तिच्या डोळ्याला इन्फेक्शन झाले व तिने एक डोळा गमावला. तेथील डॉक्टरांनी तिला खोटा डोळा लावून दिला. ती डगमगली नाही. रुग्णांची सेवा करतच राहिली. ती लंडनमध्ये परत आली. तेथील बार्थोलोम्यु या इस्पितळात पुढील शिक्षणासाठी दाखिल झाली. तिथे तिला डॉ. पॅजेट भेटली. तिने तिला खूप मदत केली. तिचा आत्मविश्वास वाढला. अनुभव घेण्यासाठी हॉस्पिटलमध्ये नोकरी करणे आवश्यक होते. पण कोणतेही हॉस्पिटल तिचा उमेदवार म्हणून विचारदेखील करायला तयार नव्हते; केवळ ती एक स्त्री होती म्हणून. तेव्हा तिने स्वतंत्र प्रॅक्टिस करण्याचे ठरवून दवाखाना उघडलाही. पण स्त्री डॉक्टरकडे कोण येणार? आजूबाजूच्या लोकांकडून काही प्रतिसाद मिळाला नाही. एकही माणूस दवाखान्यात डोकावला नाही. धार्मिक शिकवण व उत्तम संस्कार असल्याने तिची विचारधारणा इतर स्त्रियांपेक्षा अलग होती. तिचे सारे कुटुंब गुलामगिरीच्या विरुद्ध होते, आणि गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या संस्थांना तिचे सारे कुटुंबीय मदत करीत असत. साहजिकच या सर्व विचारांचा पगडा तिच्या मनावर होता. तिने ठरवले, रोग्यांना मोफत तपासायचे. तिने स्त्रियांच्या हक्कासाठी भाषणे केली. भेदभावला विरोध केला. तिने आपली डॉक्टर बहीण एमिली ब्लॅक्वेल आणि अत्यंत बुद्धिमान व पेशाने मिडवाईफ असलेली मरी झॅकझेव्हास्का (झॅक) या दोघींसह १८५८ साली न्यूयॉर्क इन्फरमरी फॉर वुमेन अँड चिल्ड्रेन (आताचे NYU हॉस्पिटल) स्थापन केले. खिशात पैसा नव्हता पण लोकांच्या सदसद्विवेकबुद्धीला जागे करून जेवढे मिळतील तेवढे पैसे त्यांनी जमवले, त्याकरिता त्या तिघी त्यावेळच्या मॅनहॅटनसारख्या घाणेरड्या विभागात राहत होत्या. १८६१-१८६५ या यादवी युद्धाच्या काळात तिने कित्येक नर्ससना ट्रेनिंग दिले. जरी स्त्रियांना आता मेडिकल कॉलेजात प्रवेश मिळत असे, तरी पुरुषांचे वर्चस्व असल्याने बायकांना वेगळी वागणूक मिळे. त्याकरिता १८६८ साली तिने स्त्रियांसाठी न्यूयॉर्क इन्फरमरी मेडिकल कॉलेज काढले. १८६९ साली ती इंग्लंडमध्ये परत गेली. तिथे तिने लंडन स्कूल ऑफ मेडिसिन स्थापन केले. एलिझाबेथ गॅरेट तिला आपली गुरू समजत असे. १८७१ साली तिने इंग्लंडमध्ये नॅशनल हेल्थ सोसायटी (NHS) काढण्यासाठी मदत केली. आणि ती अजूनही अस्तित्वात आहे. १८७४ मध्ये सोफिया जेक्स ब्लेक, एलिझाबेथ गॅरेट व ती स्वतः या तिघींनी लंडन स्कूल ऑफ मेडिसिन फॉर विमेनची स्थापना केली. परंतु ब्लेक व एलिझाबेथचे पटे ना. शेवटी १८७७ साली ती निवृत्त झाली आणि लंडन येथे परतली.

सगळीकडे पहिल्या नंबराने भूषवलेली एलिझाबेथ कधीही विवाहबध्द झाली नाही. त्यामुळे शेवटी लंडनमध्ये ती फार एकटी झाली, कारण आता बरेचसे काम संपले होते. दुखऱ्या डोळ्यामुळे आणखी काही करता येत नव्हते. एक पान वाचल्यावर डोळे बंद करून पडावे लागत असे. १९१० मध्ये ती इंग्लंडमध्ये आपली मानसकन्या किटीसमवेत रहात होती, आणि तेथेच मरण पावली. तिची काही मते किती बरोबर होती याचा आजही आपल्याला पडताळा येतोय. तिचे मत होते, की चांगले पौष्टिक अन्न, भरपूर विश्रांती, व्यायाम आणि स्वच्छता या चार गोष्टी पाळल्या तर जगातील रोगराई कमी होईल. स्वच्छतेवर लिहिताना तिने अमेरिका आणि फ्रान्स सारख्या प्रगत देशातही त्यावेळी डॉक्टर रोग्याला तपासल्यावर हात धुवत नाहीत यावर टीका केली. यावर तिने लिहिलेले ग्रंथ प्रसिध्द झाले आहेत.

.....

****कृपाबाई ख्रिस्ती** (१८६२-१८९२) जन्म नगरला झाला. जन्माने ती मराठी होती. ख्रिश्चन धर्म स्वीकारलेल्या वडिलांची (हरिपंत ख्रिस्ती) ही नाजुक मुलगी कृपाबाई, आपल्या बारा भावंडांबरोबर वाढली. जगरीतीच्या उलट जाणे म्हणजे प्रवाहाच्या उलट पोहण्यासारखे होते आणि त्यातून पार पडणे कठीण होते. आपल्या पित्याप्रमाणे धर्मांतर केल्याने हरिपंतांना प्रचंड क्षोभाला तोंड द्यावे लागले. दोन्ही धर्मांचा तौलनिक अभ्यास केल्यावर कोणत्या धर्माचा स्वीकार करायचा हा निर्णय त्या माणसाचा असतो, नाही का? भावंडे सारे मुलगे असल्याने शाळेत जात असत, अभ्यास करीत असत. त्यामुळे कृपाबाईही भले थोरले पुस्तक घेऊन वाचन करीत असे. तिची आई या गोष्टीला वेडाचार म्हणे. मोठा भाऊ भास्कर याने तिला लिहायला-वाचायला शिकवले. परंतु त्याचे अकाली निधन झाले. तिच्या साऱ्या स्वप्नांची राख झाली. तिला आपले जीवन निष्प्रभ वाटू लागले. तिचे जीवन बिनशिडाचे झाले. तेव्हा तिच्या आईने तिला मुंबईच्या झनाना मिशन कॉलेजमध्ये भरती केले. तेथील शिक्षकांना प्रश्न पडला, की तिला कोणत्या इयत्तेत घ्यावे की तिची शिक्षिका म्हणून नियुक्ती करावी? कारण त्यांना जाणवले की सर्वात वरच्या वर्गात जे शिकवले जाते त्यापेक्षा तिने अधिक ज्ञान मिळवले आहे. तेथे तिच्याबद्दल ऐकणाऱ्या एका अमेरिकन डॉक्टर बाईने तिच्या जीवनाची दिशा बदलली. तिला म्हटले, तू डॉक्टर बनावेस. तिच्या जीवाचा थरथराट झाला; पण मार्गही सापडला. तिच्या जीवनाला अर्थ आला. या डॉक्टरबाईच्या देखरेखीखाली ती नव्या जोमाने अभ्यासाला लागली. प्रथम तिने इंग्लंडमध्ये जाऊन शिक्षण घ्यावे आणि तेथून अमेरिकेत जावे, अशी योजना आखण्यात आली. त्या अमेरिकन बाईचे मायदेशी जाण्याचे दिवस जवळ येत होते. कृपाबाईने इंग्लंडला जाण्यापूर्वी डॉक्टरांची परवानगी घेणे महत्वाचे होते, तीही मिळाली. पण

एका मिशनऱ्याचे समाधान झाले नाही. त्याचे म्हणणे, ह्या नाजूक मुलीला इंग्लंडमध्ये पाठवायचे म्हणजे मृत्यूच्या खाईत घालण्यासारखे आहे. इंग्लंड-अमेरिकेत जाऊन डॉक्टर बनायचे स्वप्न अधुरे राहिले तरी कृपाबाई डगमगली नाही. तिने मद्रास वैद्यकीय महाविद्यालयात अर्ज टाकला. त्यावेळी स्त्रियांना तेथे प्रवेश मिळत असे. जर ती इंग्लंडमध्ये जाऊन डॉक्टर झाली असती तर परदेशी जाऊन डॉक्टर होणारी ती पहिली भारतीय स्त्री ठरली असती. पण मद्रास वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेश घेणारी कृपाबाई ख्रिस्ती ही पहिली भारतीय स्त्री होय हेही काही थोडे नाही. ब्लॅकवेलप्रमाणे कॉलेजात ती पहिली स्त्री विद्यार्थी असल्याने तिचे जोरदार स्वागत केले गेले. परंतु या विद्यालयात स्त्रियांना संपूर्ण अभ्यासक्रम पूर्ण करून पदवी मिळवायची परवानगी नव्हती. पहिल्या वर्षी कृपाबाई पहिली आली. (१८८०) पण नंतर तिची तब्येत ढासळली. अभ्यासक्रम पूर्ण करायची शक्ती तिच्यात राहिली नाही. घरी आल्यानंतर १८८३ मध्ये तिचा विवाह सॅम्युअल सत्यवादन यांच्याशी झाला. कृपाने स्त्रियांना शिक्षण द्यायला सुरुवात केली. मुसलमान स्त्रियांसाठी एक शाळा सुरू केली. अशा ह्या कृपाबाईने सगुणा नावाची इंग्रजी कादंबरी लिहिली. ही पहिली भारतीय स्त्री जिने इंग्रजीत कादंबऱ्या लिहिल्या. उपजत लेखिका असल्याने तिच्या कादंबऱ्या तडफदार वाटत. 'सगुणा' या आत्मचरित्रवजा कादंबरीनंतर तिने 'कमला' कादंबरी लिहिली. दोन्ही कादंबऱ्यांना चांगली प्रसिध्दी मिळाली. या दोन्ही कादंबरी-नायिका स्वतः हवे तसे जीवन जगत असतात. कमला पतीला सोडून जाते पण नंतर तिला त्याच्याकडे यावे लागते, तर सगुणा स्त्रियांवर झालेल्या अन्यायाविषयी बोलते. तिच्यावरील बंधनांविषयी बोलते. स्त्रीची आकांक्षा फक्त विवाहापुरती नसावी असे तिला वाटते. कृपाबाईच्या अकाली मृत्यूने ठरवल्याप्रमाणे बऱ्याचशा गोष्टी तिच्या हातून झाल्या नाहीत, पण नाजूक तब्येतीला सांभाळून आपल्या छोट्याशा कारकिर्दीत तिने जे काही कार्य केले आहे, ते भरीव आणि अप्रतिम आहे.

***मिलेव्हा मेरिक आईन्स्टाइन (१८७५-१९४८) ज्या वेळी स्त्रिया कॉलेजातदेखील जात नव्हत्या, त्या काळी तडफदार आणि कर्तबगार गणितज्ञ-भौतिकशास्त्रज्ञ म्हणून हिचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. ती जन्मापासून लंगडी होती व एका पायाने लंगडत चालत असे. तीही त्यावेळी स्विट्झर्लंडमधील झुरिक पॉलिटेक्निकमध्ये पुरुष विद्यार्थ्यांच्या घोळक्यात एकटीच स्त्री होती. १९२१ साली अल्बर्ट आईन्स्टाईनला थिअरी ऑफ रिलेटिव्हिटी या विषयातील कामगिरीकरिता नोबेल पुरस्कार मिळाला. त्याचे $E=mc^2$ हे समीकरण प्रसिध्दच आहे. हा पेपर तयार करताना त्यातील गणिताच्या भागाचे काम त्याची प्रथम पत्नी मिलेव्हा हिने केले असा काही लोकांचा दावा आहे. याबाबत

ठाम पुरावा उपलब्ध नसला तरी सर्वसाधारणपणे तसे समजले जाते. त्या दोघांच्या पत्रव्यवहारातून ते काहीसे व्यक्त होते असे काही लेखकांचे मत आहे. तरीही तिचे व्यक्तिमत्व त्याच्या भव्य सावलीत वितळून गेले व जगाला ती अनभिज्ञ राहिली. ती हुशार असूनही आपला अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकली नाही. कारण त्यावेळी ती अल्बर्टच्या मुलाची आई बनणार होती व ते दोघे अजून विवाहित नव्हते. ती अल्बर्टपेक्षा चार वर्षांनी मोठी असल्याने त्याच्या घरून विवाहाला विरोध होता. १९१९ मध्ये त्यांचा घटस्फोट झाल्यावर त्यातील अटीप्रमाणे अल्बर्टच्या पुरस्काराचे पैसे मिलेव्हाला मिळाले. पुरस्कार अल्बर्टकडे राहिले. पण पैसे पुरेसे नव्हते. धाकट्या मुलाला मानसिक विकार असल्याने त्याच्या औषधपाण्याला बराच खर्च येत असे. तिने शेवटपर्यंत दोन्ही मुलांचा संभाळ केला व घरही संभाळले.

****सुधा मूर्ती (१९५०) ही स्त्री एकोणीसाव्या शतकातील नाही. वीस आणि एकवीसाव्या शतकातदेखील तिला जो अनुभव आला तो इथे नोंद करण्यासारखा आहे. सुधा बी.व्ही. बी.कॉलेज ऑफ कम्प्युटर सायन्स व इंजिनियरिंग मधून कम्प्युटर इंजिनियर झाली. या कॉलेजात ती एकटीच स्त्री होती. त्यावेळी कॅम्पसमध्ये स्वतंत्र लेडीज शौचालयही नव्हते. कॉलेजातून ती पहिल्या क्रमांकाने उत्तीर्ण झाली. कोर्स संपल्यावर नोकरी शोधत असताना तिच्या पहाण्यात टेलको कंपनीने एका कम्प्युटर इंजिनियरच्या जागेसाठी जाहिरात दिली होती ती आली. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे ही जाहिरात फक्त पुरुषांसाठी होती. सुधा मूर्तीने त्यांना पोस्ट कार्डवर लिहून विचारले की असा भेदभाव का? लगेच तिला नोकरी दिली गेली हे सांगणे न लगे! हिचा जन्म कर्नाटकातील मराठी ब्राम्हण घरात (कुलकर्णी) झाला. त्यावेळच्या इतर तरुणांसारखे हीसुध्दा जीन्स घालीत असे, केस कापलेले होते. उत्तम संस्कार आणि शिकवण याचा पगडा तर होताच. आपल्या मतांशी ती नेहमीच प्रामाणिक राहिली. पण तिने वेष बदलला, जीनच्या जागी साडी आली, केसाचा अंबाडा घातला गेला. झोपडपट्टीतून फिरताना तिला दिक्कत वाटली नाही. इन्फोसिसच्या स्थापनेत तिच्या पतीला तिने साथ दिली. पैशाची मदत केली व त्याकरिता मोठ्या पगाराची नोकरी घेतली व पतीला त्याचे स्वप्न जगू दिले. समाजसेवा आणि लिखाण या दोन बाबी तिला अजूनही महत्त्वाच्या वाटतात. पूरग्रस्तविभागात इन्फोसिसने फार मोठी कामगिरी बजावली आहे. १०,००० शौचालये, २,३०० घरे, वाचनालये बांधली गेली. तिने कानडी आणि इंग्रजी भाषेत बरीच पुस्तके लिहिली आहेत. त्यातील काही प्रसिध्द आहेत.

.....

संदर्भसूची: पुढील पानावर:

संदर्भ:

- *Elizabeth Blackwell first woman doctor by Carol Green
Publisher Children's Press Inc., Elizabeth Blackwell
- Physician and health educator by Debrah Kent
Publisher-Child's world, Elizabeth Blackwell America's
- first female doctor by Barbara Somervill -Publisher-Gareth
Stevens
- ** डॉ. आनंदीबाई जोशी काळ आणि कर्तृत्व- अंजली कीर्तने
- ***Internet information
- ****kaun Banega Karodpati.
